

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ДЕРЖАВИ ПЕРЕД ОСОБОЮ (МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД)

Здійснено аналіз деяких проблемних аспектів відповідальності держави перед особою. Вітчизняна практика свідчить про суттєві прогалини у законодавстві щодо зазначеного питання. Підкреслюється теза про те, що відповідальності держави перед особою має стати дієвим засобом обмеження державної влади. В контексті зазначеного наводиться міжнародний досвід, зокрема, європейська практика дії механізму притягнення держави до відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, держава, Європейський суд з прав людини, особа, права людини.

Богинич О. Л., Львова Е.Л. Ответственность государства перед личностью (международный опыт)

Осуществляется анализ некоторых проблемных аспектов ответственности государства перед личностью. Отечественная практика свидетельствует о существенных пробелах в законодательстве относительно данного вопроса. Подчеркивается тезис о том, что ответственность государства перед личностью должна стать действенным средством ограничения государственной власти. В контексте этого рассматривается международный опыт, в частности, европейская практика действия механизма привлечения государства к ответственности.

Ключевые слова: ответственность, государство, Европейский суд по правам человека, личность, права человека.

Boginih Oleg, Lvova Olena. The responsibility of the state to the person (international experience)

The article examines some of the problematic aspects of state responsibility before personality. Domestic practice shows significant gaps in the legislation regarding this issue. Emphasizes the idea that the responsibility of the state before the person has become an effective means of limiting state power. In the context of this addresses the international experience, in particular, the European practice of the mechanism of the involvement of state responsibility.

Key words: responsibility, the state, the European court of human rights, identity, human rights.

На сучасному етапі державно-правових перетворень, серед яких ще значне місце посідають порушення основних прав та свобод людини з боку держави та її органів, особливої актуалізації набуває проблема відповідальності держави перед особою. Аналіз вітчизняного законодавства свідчить про те, що практично всі норми, які регулюють правовий статус людини, забезпечені санкціями. Водночас, положення щодо відповідаль-

© БОГІНІЧ Олег Леонідович – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права В.М. Корецького НАН України

© ЛЬВОВА Олена Леонідівна – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права В.М. Корецького НАН України

ності держави та її органів перед особою часто або відсутні, або ж містять посилання на не визначену норму у вигляді такого формулювання, як «настає відповідальність відповідно до закону». При цьому такого закону, який передбачав би конкретний вид відповідальності, може взагалі не існувати. Вітчизняне законодавство переповнене такими «відсилками», які фактично показують на відсутність відповідальності, у той час як практика багатьох зарубіжних країн свідчить про реальне існування юридичної, політичної, моральної відповідальності державної влади перед особою та суспільством.

Державні органи у своїй діяльності зобов'язані керуватися приписами норм права, не мають права їх порушувати і повинні нести відповідальність за невиконання своїх зобов'язань.

На жаль, в Україні відсутній реально діючий, чітко відпрацьований механізм, який би дозволив як суспільству, так і конкретній особі притягти державну владу до відповідальності за спричинену їм шкоду. З огляду на це потребує глибокого вивчення досвід (зокрема, європейський) розвинутих держав щодо механізмів юридичної відповідальності держави.

Даній проблемі присвячено праці таких вітчизняних та іноземних правників, як О. Вирлєєва-Балаєва, О. Клименко, В. Манукян, Ю. Мармазов, Н. Оніщенко, Р. Петров, І. Піляєв, О. Стрельцова та ін. Предмет їх досліджень склали, зокрема, питання: міжнародного захисту прав людини, практики звернення до Європейського Суду з прав людини, європейських національних механізмів юридичної відповідальності держав, принципи відповідальності держав-членів тощо. Поза тим, позитивний досвід зарубіжних країн ще став частиною українського законодавства, і це вказує на потребу у подальшій кропіткій праці юристів, як науковців, так і практиків, особливо у напрямі розробки і впровадження механізму відповідальності держави перед особою, який би виявився здатним зруйнувати так званий імунітет владних органів та їх посадових осіб від відповідальності за порушення прав людини і невиконання своїх обов'язків.

З огляду на вказане метою даної статті є аналіз досвіду інших держав щодо відповідальності держави перед особою та розгляд деяких існуючих міжнародних механізмів притягнення держав до відповідальності за порушення прав і свобод людини.

Однією з найбільш характерних рис сучасного міжнародного права є формування права міжнародної відповідальності як окремої галузі. Вирішальне значення в цьому процесі мало прийняття проекту Комісією міжнародного права у 2001 р. статей про «Відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння»¹.

Як пише Ю.Г. Барсегов, колишній член Комісії міжнародного права Генеральної асамблеї ООН, «держава може нести від свого імені лише матеріальну, політичну, моральну відповідальність, і не більше. Наприклад, за таке грубе порушення прав і свобод людини, як геноцид, саме кримінальну відповідальність мають нести конкретні фізичні особи,

...а держава, в свою чергу, вже від свого імені несе матеріальну, політичну і моральну відповідальність»².

У доктрині міжнародного права виділяють дві форми відповідальності держави: матеріальну та нематеріальну. Матеріальна відповідальність виражається у формі компенсації, реституції, субституції і репарації. У свою чергу, нематеріальна форма відповідальності включає політичну і моральну відповідальність.

Особливістю європейських інтеграційних процесів, які призвели до виникнення таких регіональних міждержавних об'єднань, як Європейський Союз і Рада Європи, є обмеження суверенітету їх держав-членів на користь наднаціональних (наддержавних) органів влади на європейському рівні, зокрема, створення наддержавних судових та несудових інстанцій, уповноважених притягувати держави-члени до відповідальності і накладати санкції у разі невиконання ними взятих на себе зобов'язань.

У межах Європейського Союзу (далі по тексті – ЄС) інститутами, наділеними правом розслідувати правопорушення та накладати на держави-члени штрафи, є Європейська комісія (далі по тексті – Комісія) та Суд Європейського Союзу (далі по тексті – Суд ЄС). Так, згідно зі ст. 258 Договору про функціонування ЄС, якщо Комісія доходить висновку про імовірне порушення об'єктивного права ЄС державою-членом, вона може порушити проти відповідної держави офіційне розслідування.

Приводом для порушення справи виступає невиконання державою-членом своїх обов'язків, які випливають з установчих договорів, зокрема, невиконання національною владою законодавчих актів та прецедентного права інститутів ЄС.

Хоча відповідачем перед Комісією, а пізніше, можливо, і перед Судом ЄС виступає уряд конкретної країни, суб'єктом правопорушення можуть бути будь-які органи державної влади (у разі несвоєчасної трансформації директиви ЄС у законодавство держави-члена – це національний парламент), а також установи, регіональні і муніципальні утворення, державні підприємства. Суб'єктивна сторона значення не має, тобто фактор вини до уваги не приймається. Комісія чи Суд ЄС притягують державу до відповідальності незалежно від причин, з яких вона порушила право ЄС.

Розглянемо процедуру розслідування протиправних дій або бездіяльності держав-членів, яка включає дві основні стадії: адміністративну і судову, кожна з яких ділиться на два етапи³.

1. Адміністративна стадія. Перший етап адміністративної стадії є неформальним, оскільки він не передбачений установчими договорами ЄС. Він полягає у тому, що спочатку Комісія шляхом консультацій з національним урядом намагається досягти добровільного виконання державою своїх обов'язків. Якщо Комісії не вдається досягти необхідного результату – адміністративна стадія переходить на другий, офіційний етап, тобто Комісія публічно оголошує про порушення розслідування проти конкретної держави і вимагає від її уряду надати пояснення. Після проведення

необхідних перевірок, Комісія надсилає уряду мотивований висновок, в якому вказує на виявлені порушення та вимагає виправити їх протягом встановленого нею фіксованого терміну.

Висновок Комісії *de jure* не є обов'язковим для держави, хоча на практиці процедура, як правило, завершується на цьому етапі – держави вживають заходи, які від них вимагалися, а Комісія припиняє справу. Якщо ці заходи не дають бажаного результату, то процедура переходить на наступну, судову стадію.

2. Судова стадія. Після закінчення терміну, встановленого у висновку, Комісія подає позов проти держави-порушника до Суду ЄС⁴. Позови до держав-членів, які розглядає Суд ЄС належать до справ так званої «прямої юрисдикції». Рішення Суду ЄС про визнання держави-члена порушником є для неї юридично обов'язковим, тобто держава-порушник зобов'язана вжити «необхідні заходи для виконання рішення Суду» (ст. 260 Договору про функціонування ЄС), наприклад, скасувати чи, навпаки, ухвалити необхідні нормативно-правові акти (якщо йдеться про невиконання вчасно директиви ЄС). У національних судів держав-членів, відповідно, виникає обов'язок не застосовувати правові акти, визнані такими, що не відповідають праву ЄС⁵.

Нагляд за виконанням рішень Суду ЄС здійснює також Комісія. Якщо Комісія робить висновок, що держава-член не виконує рішення Суду ЄС, вона порушує нове розслідування (процедура повертається на адміністративну, а потім на судову стадію). За підсумками цього розслідування Суд ЄС на підставі пропозиції Комісії накладає на державу штрафні санкції у вигляді «фіксованої суми або пені» (ст. 260 Договору про функціонування ЄС)⁶.

Прикладом застосування штрафних санкцій проти держави-члена може слугувати справа «Комісія проти Греції»⁷. Ця країна не виконала рішення Суду ЄС про закриття сховища відходів, яке було розташоване на острові Крит і визнане несумісним з природоохоронним законодавством ЄС. Суд ЄС наклав на Грецію щоденну пеню у розмірі 20 тис. євро, що сплачувалась доти, доки Греція належним чином не виконала свої обов'язки.

В 2006 р. на Францію була накладена пеня у розмірі 31 650 євро на день з причин не повної трансформації у національне законодавство Директиви ЄС щодо відповідальності за неякісну продукцію⁸.

Специфічний порядок притягнення до відповідальності держав існує і в межах іншої європейської інтеграційної організації – Ради Європи. Цей порядок є складовою контрольного механізму Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі по тексту – Конвенції), на базі якої заснований і функціонує Європейський Суд з прав людини (далі по тексту – Суд)⁹.

Особливістю діяльності цієї незалежної наднаціональної судової інстанції є надання індивідам (фізичним та юридичним особам) права безпосередньо переслідувати в ній держав-порушників Конвенції. Ухвали

Європейського Суду з прав людини мають юридично обов'язкову силу для держав-учасниць і можуть, зокрема, накладати на них обов'язок провести виплату «справедливої компенсації» стороні, що потерпіла від порушення, за рахунок національного бюджету (ст. 41 Конвенції)¹⁰. Завдяки такій системі, як відзначає сам Європейський суд з прав людини, «за індивідом визнано в міжнародному плані справжнє право на позов з метою відстоювання прав і свобод, якими його безпосередньо наділяє Конвенція»¹¹. Отже, контрольний механізм Конвенції має вже не класичний міжнародно-правовий, а частково «федеральний характер», що забезпечує його значно більшу ефективність порівняно з аналогічними механізмами інших міжнародних документів про права людини¹².

На сьогодні Конвенція передбачає наступний порядок розгляду і розв'язання індивідуальних скарг проти держав-порушників. Головною умовою прийнятності скарги є необхідність вичерпати «всі внутрішні засоби правового захисту», включаючи звернення до апеляційних, касаційних та інших національних судових інстанцій. Скарга до Європейського суду з прав людини може бути подана протягом шести місяців з дати винесення національними органами остаточного рішення у справі (ст. 35 Конвенції)¹³.

Предметом скарги може служити порушення тих основних прав, які закріплені в Конвенції і в протоколах до неї (за умови, що держава-відповідач ратифікувала відповідний протокол). Суб'єкт скарги («заявник») також може оскаржити порушення тих прав, які прямо не передбачені Конвенцією, але виведені з неї судовою практикою Європейського Суду з прав людини.

Заявник має право представляти її на будь-якій з офіційних мов держав-учасниць Конвенції. При подачі скарги заявник може посилатися на порушення як однієї, так і декількох статей Конвенції (кожне з таких посилок буде окремо розглянуто в підсумковій ухвалі). До скарги заявник має додати копії документів, що обґрунтовують її (вироки або рішення національних судів тощо). Водночас, в деяких випадках тягар доведення фактів (наприклад, факту існування ефективних внутрішньодержавних процедур захисту порушених прав) може перекладатися Судом на державу-відповідача.

Порушена справа направляється в одну з секцій Суду. В рамках цієї секції для розгляду справи утворюється палата, а один з її членів призначається суддею-доповідачем.

Держави-учасниці не мають права перешкоджати «ефективному здійсненню» права на подання індивідуальних скарг до Суду (ст. 34 Конвенції)¹⁴. Вони повинні надавати Суду документи, які він запрошує, а також надавати допомогу в здійсненні інших слідчих дій (наприклад, огляд слідчих ізоляторів, кримінально-виконавчих установ тощо). Порушення цього обов'язку, передбаченого в п. 1 ст. 38 Конвенції, може служити окремою підставою для визнання держави порушником Конвенції. При розгляді

справ Суд також користується повноваженням приписувати державам здійснення «попередніх заходів», які не були прямо передбачені в Конвенції, але отримали закріплення у Регламенті Суду (ст. 36)¹⁵. Ці заходи можуть включати призупинення дії рішення національної влади, що оскаржується. Судова практика Європейського суду з прав людини виходить з того, що попередні заходи є обов'язковими для держави, якій вони приписані.

Якщо в наслідок розгляду справи Судом факт порушення норм Конвенції відносно конкретного суб'єкта (заявника) буде встановлено, скарга задовольняється. Водночас, констатація Судом факту порушення Конвенції не означає, що автоматично втрачають дію закони або інші правові акти державних органів (зокрема вироки і рішення національних судів), які викликали таке порушення. Ці внутрішньодержавні акти продовжують залишатися в силі. Проте, з моменту набуття чинності ухвали Суду для держави-порушника виникає обов'язок скасувати або змінити їх, а також вчинити інші дії на користь особи, визнаної Судом стороною, що потерпіла. Даний обов'язок впливає з вимоги п. 1 ст. 46 Конвенції, згідно з якою «Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточні ухвали Суду у справах, в яких вони є сторонами»¹⁶. Її виконання може послужити підставою для перегляду не лише індивідуальних, а й нормативно-правових актів, зокрема, законів держави-порушника.

Як підкреслює О. Стрельцова, переважання та необхідність реформування Європейського Суду з прав людини викликали необхідність підписання Протоколу № 14 до Конвенції, який набув чинності у 2010 р. Важливою новелою Протоколу № 14 є те, що він передбачає можливість приєднання Європейського Союзу до Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. в якості Договірної Сторони. Аналогічне положення містить і Лісабонський договір «Про реформи» 2007 р., який також набув чинності в 2010 р. і є на сьогодні джерелом первинного права ЄС. Отже, відтепер громадяни ЄС мають право оскаржувати рішення не тільки національних держав, а й наднаціональних органів ЄС (в тому числі й Суду ЄС) до Європейського Суду з прав людини¹⁷.

Крім розгляду справ за індивідуальними скаргами, до юрисдикції Суду віднесено також розгляд міждержавних справ. Такі справи має право порушувати кожна держава-учасниця Конвенції проти іншої держави-учасниці відносно будь-якого імовірного порушення її положень. Проте, на практиці кількість ухвал Суду з таких справ є дуже незначною.

Як і у разі індивідуальних скарг, держава-заявник повинна заздалегідь вичерпати інші засоби правового захисту «відповідно до загальноновизнаних норм міжнародного права» (ст. 35 Конвенції), наприклад, за допомогою дипломатичних механізмів, шляхом пред'явлення позовів до судів держави-відповідача на захист власних громадян тощо¹⁸.

Таким чином, на сьогодні в Європі в рамках регіональних міждержавних об'єднань наднаціонального типу склалися і функціонують специфіч-

ні механізми юридичної відповідальності держав. Їх головна особливість полягає у тому, що держави-члени добровільно поступилися частиною власних суверенних повноважень на користь наддержавних інститутів, уповноважених здійснювати розслідування та притягувати їх до юридичної відповідальності у разі порушення цими державами норм об'єктивного права ЄС та Ради Європи. В межах Європейського Союзу такими повноваженнями наділені Європейська комісія, Європейський інвестиційний банк та Суд ЄС, в межах Ради Європи – Європейський Суд з прав людини, позови до якого мають право подавати безпосередньо фізичні та юридичні особи. Постанови судових інстанцій ЄС і Ради Європи мають юридично обов'язкову силу для держав-членів і можуть, зокрема, накладати на них обов'язок здійснити виплату матеріальної компенсації стороні, що потерпіла від правопорушення за рахунок національного бюджету¹⁹.

Міжнародний досвід свідчить про неабияке значення міжнародних організацій у захисті прав людини. Як підкреслює В. Манукян, захист прав людини – це саме та сфера діяльності, в якій роль неурядових організацій неможливо переоцінити. Саме ці організації, що не пов'язані здержавним механізмом, який часто виявляється не гнучким, іноді не добросовісним і корумпованим, перші приходять на допомогу у випадку серйозних порушень прав людини. Ці організації можуть «нагадувати» відповідальним державам про необхідність направлення доповідей, готувати власні доповіді на засідання Комітету з прав людини²⁰.

Особлива роль неурядових організацій у захисті прав людини полягає також у тому, що спеціальні європейські механізми наділяють ці організації право подання скарг про порушення соціальних скарг. Так, відповідно до Додаткового протоколу, який передбачає систему колективного оскарження до Європейської соціальної хартії, прийнятої 9 листопада 1995 р., передбачається, що правом подавати скарги на держав-учасниць Хартії наділені міжнародні організації роботодавців і працівників, які є спостерігачами при Урядовому комітеті, міжнародні неурядові організації, які мають консультативний статус при Раді Європи, і представницькі національні організації роботодавців і профсоюзів, які перебувають під юрисдикцією держави-учасника, на яку подано скаргу²¹.

Так, розглянувши в загальних рисах міжнародні механізми притягнення держав до відповідальності за порушення прав і свобод людини, слід також звернутися до національного досвіду деяких країни щодо відповідальності держави перед особою.

У науці питання відповідальності держави перед особою досліджується також через призму засобу обмеження державної влади. Так, О. Вирлеєва-Балаєва пише, що органи публічної влади та їх посадові особи повинні піддаватися заходам юридичної відповідальності у випадку скоєння ними правопорушень таких двох категорій: 1) у випадку прямого порушення норм Конституції і положень інших нормативних правових актів; 2) у випадку оцінки їх діяльності як не якісної (неналежне виконання повно-

важень, що спричинило несприятливі результати з позиції доцільності). При цьому, – зазначає дослідниця, – може бути застосована не лише політична, а й кримінальна, адміністративна, дисциплінарна відповідальність²².

Правова держава має передбачати такі процедури, які мають на меті притягнення, принаймні, до політичної відповідальності усіх представників вищих ешелонів влади, необхідно встановлювати критерії оцінки діяльності органів державної влади, механізми усунення від влади тих високопосадовців, діяльність яких призвела до погіршення життя як суспільства, так і окремої людини.

Наприклад, в Україні та інших країнах на терені колишнього СРСР, одним із видів політичної відповідальності є імпічмент Президента. У конституціях цих країн наводиться перелік підстав, за яких глава держави може позбутися посади, серед них: державна зрада, тяжкі злочини, грубі порушення конституції, порушення присяги. Так, у Молдові Президент може бути відсторонений від посади двома третинами голосів депутатів Парламенту у випадку вчинення тяжкого злочину і порушення тим самим Конституції. Водночас, не пізніше, ніж у 30-денний термін має бути проведений референдум з данного питання²³.

Винесення питання імпічменту президента на референдум є доцільним, на думку деяких дослідників, з таких міркувань.

По-перше, саме народ в результаті виборів наділив президента повноваженнями і з огляду на це логічно надати саме народу право вирішити питання щодо позбавлення його цих повноважень.

По-друге, в умовах, коли більшість депутатів парламенту є представниками тієї політичної партії, підтримкою якої користується президент, відсторонення глави держави від влади членами парламенту стає практично неможливим²⁴.

Ми підтримаємо таку позицію, адже влада, яка шляхом виборів делегується народом посадовим особам (зокрема, народним депутатам), у конкретних випадках повинна мати механізми повернення до того, від кого вона була передана, тобто, до народу. І, наприклад, хоча в ст. 5 Конституції України і вказується, що єдиним джерелом влади є народ, однак фактично виявляється, що ця влада передається назавжди і переходить від одних посадовців до інших і не має передбаченого законом шляху відкликання її народом (виборцями).

Тобто, механізм відкликання виборцями народних депутатів, які, не виконуючи своїх передвиборчих програм та інших обов'язків, погіршують становище громадян, став би одним з дієвих засобів відповідальності держави перед особою та суспільством.

Зокрема, досвід Киргизстану та Грузії свідчить про існування такого механізму відповідальності. Так, у ч. 5 ст. 56 Конституції Киргизстану 1993 р. вказується, що депутат, який не виправдав довіри виборців, може бути відкликаний за рішенням більшості виборців²⁵. В Грузії хоча й відсут-

ній порядок відкликання депутата, водночас допускається дострокове припинення повноважень члена парламенту, якщо він без поважних причин не брав участі в роботі парламенту більше, ніж чотири місяці (ч. 2 с. 54 Конституції Грузії)²⁶.

Отже, влада, яка обрана громадянами держави, має нести відповідальність не лише перед законом, а, передусім, перед своїми виборцями. Впровадження механізму відповідальності держави перед особою стане дієвим і чи не головним засобом обмеження державної влади. В Україні, як підкреслювалося, такий механізм ще не діє. Поза тим, європейський досвід і судова практика надає реальні можливості для притягнення держави до відповідальності на вищому рівні.

Виходячи з викладеного аналізу можна констатувати, що відповідальність держави за порушення прав і свобод людини може відбуватися на міжнародному та на національному рівнях. Щодо національного рівня, до сама державна влада має бути зацікавлена у впровадженні таких механізмів і добросовісно їх застосовувати.

1. *Туманов В. А.* Коментар до конвенції про захист прав людини і основних свобод та практиці її застосування / В.А. Туманов, Л.М. Енгін. – М.: Норма, 2002 р. – С. 149.
 2. *Барсегов Ю.Г.* Територія в міжнародному праві / Барсегов Ю.Г. – М.: Госюриздат, 1958. – С. 65.
 3. *Стрельцова О. В.* Європейські наднаціональні механізми юридичної відповідальності держави / О.В. Стрельцова // Альманах права. Юридична відповідальність: проблеми теорії та практики. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корещького НАН України, 2010. – С. 160.
 4. *Право* Європейського Союзу: учебник для вузов / под ред. С. Ю. Кашкина. – М.: Юрайт, 2010. – С. 326.
 5. *Європейський Союз: основопологающие акты в редакции Лиссабонского договора (с комментариями)* / отв. ред. С. Ю. Кашкин. – М.: Инфра-М, 2010. – С. 345.
 6. Там же. – С. 345.
 7. *Рішення* Суду ЄС від 4 липня 2000 р. у справі C-387 / 97 „Commission c. Grèce.
 8. *Рішення* Суду ЄС від 14 березня 2006 р. у справі C-174 / 04 „Commission c. France.
 9. *Стрельцова О. В.* Цит. праця. – С. 161.
 10. *Клименко О. М.* Як звернутися до Європейського Суду з прав людини / Клименко О.М. – К.: Видавець Фурса С. Я., 2007. – С. 50.
 11. *Постанова* Європейського Суду з прав людини від 4 лютого 2005 р. по справі «Маматкулов і Аскарров проти Турції», п. 122.
 12. *Право* Європейського Союзу: учебник для вузов. – С. 1089.
 13. *Клименко О. М.* Цит. праця. – С. 49.
 14. Там само. – С. 48.
 15. *Мармазов В. Є.* Актуальні проблеми захисту права власності в практиці Європейського суду з прав людини та її вплив на правову систему України: навч. метод. посіб. для суддів / В. Є. Мармазов, А. М. Мірошниченко, П. В. Пушкар. – К.: ТОВ «Гештальт Консалтинг Груп», 2009 р. – С. 250.
 16. *Клименко О. М.* Цит. праця. – С. 51.
 17. *Стрельцова О. В.* Цит. праця. – С. 162.
 18. *Клименко О. М.* Цит. праця. – С. 49.
 19. *Станова О. В.* Цит. праця. – С. 162.
 20. *Манукян В. И.* Международная защита прав человека: право, прецеденты, комментарии / Манукян В.И. – К.: Истина, 2010. – С. 50-51.
 21. Там же. – С. 52.
 22. *Вирлеева-Балаева О. С.* Ответственность государства перед личностью как средство ограничения государственной власти / О.С. Вирлеева-Балаева // Труды Оренбургского института МПОА / ред. совет: проф. Полшков М. И. и др. – Вып. 13. – Оренбург, 2011. – С. 25.
 23. *Конституция* Республики Молдова 1994 г. // Конституции стран СНГ и Балтии : учебное пособие / сост. Г. Н. Андреева. – М.: Юрист, 1999. – С. 315.
 24. *Вирлеева-Балаева О. С.* Цит. работа. – С. 27.
 25. *Конституция* Кыргызской Республики 1993 г. // Конституции стран СНГ и Балтии: учебное пособие / сост. Г. Н. Андреева. – М.: Юрист, 1999. – С. 268.
 26. *Конституция* Грузии 1995 г. // Конституции стран СНГ и Балтии: учебное пособие / сост. Г. Н. Андреева. – М.: Юрист, 1999. – С. 178.